

Filosofie jako ideologie a jako teorie¹ [1956]

Práce filosofická je nerozlučně spojena s dvojím: jednak sleduje myšlenku, jednak se pokouší ji vyčerpát. To proto, že skutečnost, která pro filosofii největší váhu, není postižitelná ani zkoumatelná způsobem, který je vlastní třeba přírodním vědám. Ovšem i pro tyto přírodní vědy má neobyčejnou cenu, je-li použita pojmová konstrukce zkoumána filosoficky, tj. tak, že je ve své logické struktuře sledována až do posledních detailů a konsekvencí. Je to základní požadavek, že filosof chce vědět, co dělá, když filosofuje. Reflexe je tu hlavní metodou: v tom smyslu je filosofie nikoli poznáním, nýbrž průpravou k dokonalému poznání. Tato průprava je ovšem rovněž založena na „poznání“, nikoliv však předmětném, nýbrž na poznání lidského vybavení tam, kde se k předmětnému poznání přistupuje.

29. V. 56

Základní význam filosofie pro vědu vyplývá z té skutečnosti, že poznání vůbec je možné pouze na základě schopnosti vědomí sebe. Sebe-vědomí je předpokladem každého poznání, a tedy i předpokladem samotné vědy.

Pro poznání jako vůbec pro myšlení je důležité (= konstitutivní charakter), že není pouhým procesem – byť jakkoli složitým –, jako jsou jiné procesy v přírodě, v realitě, v objektivu, nýbrž že míří stále a v každém okamžiku dvojím směrem: jednak k svému předmětu, jednak k sobě samému. Naše myšlení, cítění, představování atd. je jediným typem dění, které se odehrává bezprostředně „před námi“, tj. k němuž máme bezprostřední přístup jako vědomé bytosti – čili k němuž má naše vědomí bezprostřední přístup. Je to jediná skutečnost, která do našeho vědomí vstupuje neprostředkovně, nejenom obrazně, nýbrž reálně. Vědomí není forma, do níž vstupují rozličné obsahy, nýbrž je samo sobě obsahem. Obsahem vědomí nemůže být nic reálného v tom smyslu, že nic reálného (objektivního) nemůže vejít do našeho vědomí, nic nemůže skutečně, reálně do vědomí vstoupit (mluvíce o tom, mluvíme obrazně: přišla mi na mysl kočka – to neznamena, že nějaká skutečná kočka přišla po nohou do mého vědomí). Proto říkáme, že obsahem vědomí může být opět jenom vědomí – třeba jiného typu, úrovně atd. – i tu je možno rozlišovat a rozeznávat –, ale charakter vědomí tu musí zůstat.

Jaké jsou důsledky této skutečnosti pro vztah vědy a filosofie?

Věda je v první řadě založena na kritice: přísně vědecké závěry mohly vyplynout jen z kritiky jevů (fenoménů), představ, vněmů, úsudků (soudů) a jiných „obsahů“ vědomí (lépe útvarů? vědomí). Principy a metody této kritiky jsou vědou prakticky zkoušeny a nové v praxi a praxí odhalovány. Kritika těchto principů a metod však už nespadá do oboru té které vědy, i když to neznamena, že je z vědy vyloučena. Je oborem zvláštním, který se má k té které vědě v daném ohledu jako disciplína teoretická k disciplíně praktické (jakož vůbec rozlišování teoretické × praktické disciplíny je relativního charakteru). Tento zvláštní obor nazýváme filosofií (nebo lépe: spadá do oblasti, sféry filosofické). Filosofie je proto především kritikou pojmů, ale i pojmových konstrukcí, teorií. Není však jenom kritikou, nýbrž vědeckou kritikou: to znamena,

¹ Odlišné znění nadpisu textu na titulním listu: „Filosofie jako ideologie a teorie. Příspěvek do Filosofického časopisu“. Následuje datace „Květen–červen 1956“. – Pozn. red.

že musí mít určité systematické vybavení právě tak jako každá věda. Toto vybavení opět se netýká jenom vlastního oboru, nýbrž implikuje teorii o oborech jiných. Proto znamená filosofie také teorii, nejen kritiku vědy. Protože však se filosofie nemůže obejít bez zasazení každého svého předmětu (ať už kriticky, nebo teoreticky) do souvislosti s celkem, je filosofie v posledu nutně teorií celku, to znamená teorií světa, univerza. V tomto posledním smyslu je každá věda pro filosofii pomocnou disciplínou. Vlastní intence k celku je příznačná pro filosofii; ve vědě jí je jenom tolik, kolik dodá filosofie anebo kolik si vynutí sama realita.

30. V. 56

Exaktní vědecká práce je především prací kritickou: kritickou k svému předmětu, ale také kritickou k sobě. A to znamená, že vlastní práce, vlastní činnost je pod ustavičnou kontrolou: vědecký pracovník nemůže a nesmí věnovat všechnu svou pozornost jen předmětu, materiálu svého zkoumání, ale musí stále kontrolovat i svou vlastní práci na tom materiálu, svá opatření, svou činnost. Stručně to vyjádříme požadavkem, že vědecký pracovník, chce-li nazývat právem svou práci exaktní, musí vědět, co dělá, když vědecky pracuje. To je však nesmírně obtížná věc a dobrá polovina nesnází při vědecké práci padá na stranu analýzy subjektivního přístupu ke zkoumanému materiálu. Je nesnadnější mít přesný přehled po tom, co při zkoumání děláme sami, než po tom, jak se chová předmět našeho zkoumání. Nesnadnější proto, že jsme méně zvyklí upírat svou pozornost na tuto stranu, o níž se domníváme, že tu je všechno běžné a zřejmé, bez zvláštní důležitosti.

31. V. 56

Filosofie jako ideologie a jako teorie

K určité stagnaci naší filosofie, o níž se již dost psalo i mluvilo, nesporně přispěla okolnost, že filosofie byla chápána výhradně jako ideologie. To znamená, že jediným nebo alespoň hlavním kritériem pro posouzení nějakého názoru nebo směru filosofického byla jeho společenská funkce a účinnost, ať už zamýšlená, či nezamýšlená. Důsledkem bylo zcela pragmatické posuzování pravdivosti a nepravdivosti každého filosofického pojetí.

Tato společenská funkce filosofie je nesporně velmi významná, nicméně její zdůrazňování vede k tomu, že vlastní jádro je pomíjeno nebo alespoň znevažováno. Filosofii ovšem je třeba posuzovat také podle jejího působení ve společnosti, ale musíme pamatovat, že je to vždy pohled zvenčí. Rozhodující je vposledu otázka pravdivosti, a nikoli společenské účinnosti filosofie.

Filosofie se totiž nevyčerpává svou ideologičností. Filosofie je také teorie. A teorii je třeba posuzovat teoreticky, tj. z jiných hledisek než pouze politických nebo sociologických. Každý filosofický názor je nějak odůvodněn a podepřen argumenty různé úrovně a průkaznosti. Posuzovat filosofii v jejím jádru znamená podrobit kritice její teoretické předpoklady a argumenty. Ukažme si to na příkladě.

Elejská škola řecká svým popíráním změny jistě působila společensky jinak než Hérakleitos svým popíráním klidu. Je možno připustit třebas i to, že motivy Parmenidovy a jeho žáků byly

převážně společenské, aniž by to cokoli měnilo na skutečnosti, že filosofickým jádrem eleatství není jeho tehdejší společenská působnost ani možná působnost ve společnostech jiných věků, nýbrž pojetí jednoho neměnného jsoucna, jehož oprávněnost je dokazována rozličnými argumenty. Klasickým případem jsou negativní argumenty Parmenidova žáka Zénóna a z nich zvláště ty, které jsou založeny na nesprávném pojetí součtu nekonečně malých veličin. Společenský význam eleatství již dávno upadl a Zénónovy argumenty dlouho ještě nebyly vyvráceny, i když jejich absurdnost bila do očí. Eleatství bylo v tomto bodu poraženo snad po 2 000 letech, kdy už váha jeho argumentů byla čistě teoretická a bez jakéhokoli vážného významu společenského.

Úkolem politiků a sociologů může být odhalování společenského charakteru té které filosofie, ale úkolem filosofů je hluboký rozbor takové filosofie. A to tím spíše, že i filosofické pojetí pochybného společenského významu může mít vysokou teoretickou úroveň a nemůže být proto dosti postiženo pouhým politickým zhodnocením, neboť teoretickým pracovníkům imponuje v takovém případě skvělá promyšlenost filosofie, a nikoli její případná zpátečnická společenská úloha.

Zvláště pak je důležité všimnout si jednotlivých argumentů té které filosofie. Je to třeba již proto, že celá řada, ba většina takových argumentů žije vlastním životem a může být přenesena z jednoho pojetí do jiného a tam může být docela organicky začleněna. Nemá smysl posuzovat výhradně celkový charakter nějaké filosofie; je třeba také přistoupit k detailním partiím. Také je třeba vidět, že u jednotlivého argumentu jen zřídka můžeme posuzovat jeho společenskou funkci. Tam je nejlépe patrné, že rozhodující je otázka pravdy, která nemůže být řešena pouze z hledisek politických a společenských.

Musíme si také jednou provždy ujasnit, že o idealističnosti filosofie se nemůže paušálně rozhodovat jen z toho, že duch, idea, vědomí jsou považovány za prvotní a reálný svět za odvozený. To je rozlišování pro žáky středních škol. Idealismus může být mnohem rafinovanější a skrytější. Správně bychom měli vidět idealismus všude tam, kde se skutečnost zkresluje, idealizuje. A tu nám stačí rozlišení na pojetí pravdivé a nepravdivé, správné a nesprávné.

Nechť se někdo pokusí ukázat společenský důsledek monistického nebo pluralistického filosofického názoru. Trvám, že v tomto ohledu mohou rozhodnout jenom argumenty teoretické.

Jak už řečeno, je skutečně třeba posuzovat společenské důsledky každé filosofie. Ale tu je třeba rozlišovat ještě dvojí: působení nezamýšlené a zamýšlené, z čehož obojí může být ještě nutné, nebo nahodilé. Nejdůležitější je ovšem působení nutné, ať už zamýšlené, či nezamýšlené. To je pro filosofii podstatné, a proto má svou nesmírnou váhu i při teoretickém posuzování. Naproti tomu subjektivní cíl filosofův může dokreslovat jeho morální profil, ale nemůže být rozhodný pro jeho filosofii, která – jednou vyslovena a formulována – má svou vlastní skutečnost a žije svým vlastním životem nezávisle na původních subjektivních cílech myslitelových. Také nahodilé použití filosofického názoru v určité politické situaci nemůže být

rozhodující, i když nám ovšem může leccos naznačit o afinitě obojího nebo o jakési neutralnosti či nedostatku politické tváře té které filosofie.

Přicházíme k tomu poslednímu. Jako může být zneužito vědeckého poznatku, může být zneužito i filosofického názoru. Nicméně existuje důležitý rozdíl mezi vědou a filosofií: zatímco vědec – jak tomu dnes všeobecně věříme – je povinen se starat pouze o to, aby jeho poznatků nebylo zneužito (tedy jde o vnější zabezpečení), filosof se má a musí starat o společenské působení své filosofie, tj. musí promýšlet své teorie již s ohledem na celkové jejich působení ve společnosti. Vědec objevuje nové skutečnosti, filosof však při vši své práci, ba právě ve vši své teoretické práci musí stále myslet na lepší uspořádání společnosti, k němuž má ukazovat a za jehož uskutečňování je také filosoficky (nejen občansky jako vědec) odpověden.

K posouzení filosofie nestačí uvést dva tři citáty na doklad nějaké absurdnosti; je třeba prostudovat celou práci a najít to nejlepší, najít jádro, a s tímto nejlepším měřit své kritické síly. Způsob, který se u nás ujal v posledních letech, je příliš laciný a právě tak bezcenný (existencialismus, Russell apod.).

Politický časopis může psát o filosofii imperialismu, ale odborný časopis filosofický musí takovou filosofii podrobit důkladnému věcnému rozboru.

To platí ostatně i pro naši domácí filosofii. Masarykem se u nás od února 1948 zabývali jen historikové-popularizátoři a politikové. Skutečný rozbor jeho filosofie z hlediska marxismu dosud neexistuje, neboť Nejedlého monografií² nelze považovat za filosofický rozbor (i když tam takový rozbor mnohde najdeme, převážná část monografie je rázu historického).

15. VI. 56

² Srv. Z. Nejedlý, *T. G. Masaryk, I/1–2: 1850–1882*, Praha 1930–1931; II: *Masaryk docent. 1877–1882*, Praha 1932; III: *Na pražské universitě. 1882–1886*, Praha 1935; IV: *První výboje*, Praha 1937. – Pozn. red.